

MATN TAHRIRI JARAYONI – TADQIQOT OBYEKTI SIFATIDA

Boyboboyev Hayotjon Abdujabborovich

mustaqil tadqiqotchi

(Farg'ona davlat universiteti)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17008212>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 20-Avgust 2025 yil
Ma'qullandi: 25- Avgust 2025 yil
Nashr qilindi: 30- Avgust 2025 yil

KEYWORDS

tahrir, muallif tahriri, muharrir
o'rne, qorishiq tahrir, uslub,
ijodiy jarayon, texnologik
tahrir.

ABSTRACT

Ushbu maqolada matn tahririning individual xususiyatlari, taniqli olimlarning bu boradagi nazariy qarashlari, matn mukammalligida muallif va muharrirning o'rne, tahrir jarayonida nimalarga e'tibor qaratish zarurligi ochib berilgan.

Matn tahriri – adabiy, ilmiy yoki publitsistik asarning mazmun va shaklini takomillashtirish jarayoni hisoblanadi. U yozuvchi yoki muallif tomonidan yaratilgan matnni qayta ishlab chiqish, unga uslubiy, grammatik va uslubiy jihatdan aniqlik berishni nazarda tutadi. Tahrir san'ati esa matnni nafaqat tuzatish, balki uning ta'sirchanligini oshirish, o'quvchiga yetkazish qobiliyatini kuchaytirish bilan bog'liq ijodiy jarayondir.

Yirik adabiyotshunos olim, O'zbekiston Qahramoni Ozod Sharafiddinovning ta'kidlashicha, tanqidchi "...asarning nuqsonini topishdan ko'ra ko'proq undagi mavjud – yashiringan go'zallikni topib ko'rsata bilishi lozim. Agar ta'rif kerak bo'lsa, tanqid – bu badiiy adabiyotdagi... yashirin go'zallikni kashf qilish san'ati." Bugun ham u "tanqidchi adabiyotga bolta bilan emas, tokqaychi bilan kirishi kerak", degan gaplarini yodda saqlash muhim [14].

Filologiya fanlari doktori Shermuhammad Amonov "matnning "g'oyaviy tahrir"dan o'tishi haqida fikr bildirar ekan, tahrir ba'zan butun matn tarkibiga, ayrim hollarda uning alohida qismiga aloqador bo'lishini ta'kidlaydi. Ushbu ta'rif tahrir turlari: butun matnni, alohida qismni tahrir qilish, ba'zan matnga qo'shimcha fikrlar qo'shish yoki qisqartirish kabi jihatlarni o'rganish zarurligini anglatadi [15]. Olim alohida ijodkor asarlari tahriri xususida to'xtalib, muallif tahriri, qo'lyozmani ko'chirgan kotib tahriri va g'oyaviy tahrir kabi jarayonlar mavjudligini asoslagan.

Filologiya fanlari doktori Qo'ldosh Pardayev ham Muqimiyning "Sayohatnoma" asaridagi o'zgarishlar haqidagi maqolasida tahrirni ikki aspektda: muallif tahriri va kotib tahriri orqali tadqiq qilish zarurligiga urg'u beradi [16]. Ya'ni tahrirning g'oyaviy tahrir; uslubiy tahrir; asarda faktlarni boyitish, kengaytirishga qaratilgan tahrir; bir necha turni o'zida mujassam etgan qorishiq tahrir kabi turlari mavjudligini ko'rsatadi.

Bundan tashqari, dunyo adabiyotshunosligi va tilshunosligida matn tahriri, tahrir jarayoni juda ko'p bor va urlicha talqin qilingan.

Misol uchun, rus olimi V.V.Vinogradovning fikricha, tahrirda asarning ma'nosi va uslubiy qimmatini yo'qotilmasligi muhim: "Muharrirning vazifasi muallif uslubini yo'qotmasdan, uning fikrlarini ravshanlashtirishdan iborat" [2].

A.Y.Kapelyushnikov esa matn tahririning amaliy yo'nalishlariga to'xtalib, tahrirni ikki yo'nalishga ajratadi: texnik tahrir (imlo, punktuatsiya, grammatika) va uslubiy tahrir (matnning mantiqiyliqi, uyg'unligi). Uning ta'kidlashicha: "Muharrir matnning ichki mantig'ini saqlagan holda uning tashqi ifodasini uyg'unlashtirishi lozim" [7]. M.M.Baxtin matn va muallif munosabatlarini tadqiq etar ekan, tahrirda mualliflik "ovozi"ni saqlab qolish muhimligini ta'kidlaydi: "Redaktor muallif fikrini o'zgartirmasligi, balki uning ma'naviy pozitsiyasini to'liq namoyon etishga yordam berishi kerak" [1]. L.T.Gellerning bu boradagi fikrlari ham o'ziga xos. U matn tahririda o'quvchi omillarini alohida ko'radi: "Tahrirchi matnni nafaqat muallif uchun, balki o'quvchi psixologiyasi va qabul qilish imkoniyatlarini hisobga olgan holda qayta ishlaydi" [4].

Yevropalik olimlar ham matn tahriri nazariyasi va amaliyoti bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib borishgan. Jumladan, T.Van Deyk diskurs tahlili nazariyasini ishlab chiqqan. Uningcha, tahrirchi matnni grammatik yoki uslubiy jihatdan emas, balki kognitiv va pragmatik moslik nuqtai nazaridan ham tahlil qilishi lozim [3]. N.Chomskiyning generativ lingvistika nazariyasi tahrir nazariyasida qo'llaniladi. Uning fikricha, "matnning tuzilishi faqat grammatik qoidalarga asoslanmasdan, insonning ichki kognitiv modellari bilan uyg'un bo'lishi shart" [12]. Praga lingvistik maktabi vakili V.Matezius esa matnning kommunikativ dinamikasi nazariyasini ilgari surgan. Uningcha, tahrirchi matnni qayta ishlar ekan, uning axborot taqsimotini aniq belgilab berishi lozim: "Matn tahririda axborotning eng muhim qismi markazda, yordamchi qismi esa periferiyada joylashishi kerak" [8].

Ko'rinadiki, matn tahriri, matn mukammalligida muallif va muharrirning o'rni, xususan, tahrir san'ati muhim ahamiyatga ega. Shu asosda, bizningcha, matn tahririga kirishilar ekan, bu faoliyatning asosiy vazifasi nima ekanligini, tahrirda nimalarga e'tibor qaratish zarurligini hamisha yodda saqlash lozim.

Matn tahririning vazifalari bir necha yo'nalishni o'z ichiga oladi:

- 1) grammatik to'g'rilik – imloiy, punktuatsion va morfologik xatolarni bartaraf etish;
- 2) uslubiy aniqlik – matnning umumiy uslubini saqlab qolish, ortiqcha takror va keraksiz iboralarni chiqarib yuborish;
- 3) mantiqiy uyg'unlik – matn qismlarining bir-biriga izchil va mazmunan bog'liq bo'lishi;
- 4) ijodiy takomillashtirish – so'z tanlashda leksik boylikdan foydalanish, uslubiy imkoniyatlarni oshirish;
- 5) etik meyorlar – tahrir san'atida muallif huquqlariga hurmat bilan qarash, asarning ma'naviy qiymatini saqlab qolish, ma'lumotlarni sun'iy o'zgartirmaslik muhim hisoblanadi. Shuningdek, plagiatga yo'l qo'ymaslik ham muharrirning vazifasi hisoblanadi.

Shu jihatdan tahrir turlari ham farqlanadi:

- 1) texnik tahrir – matnni orfografik, punktuatsion va grammatik jihatdan tuzatish;
- 2) uslubiy tahrir – matnni nutq meyorlariga muvofiqlashtirish, ortiqcha so'zlarni chiqarish, ta'sirchanlikni oshirish;
- 3) ilmiy tahrir – manbalarga asoslanish, ma'lumotlarning haqqoniyliqi va ilmiy uslubda ifoda etilganini tekshirish;
- 4) adabiy tahrir – badiiy asarlarda obrazlilik, so'zlarni to'g'ri ishlatish va uslubiy uyg'unlikka e'tibor qaratish.

Tahrir nafaqat texnik jarayon, balki ijodiy mahorat talab qiladi. Har qanday muharrir matnni qayta ishlar ekan, uning ichki mazmun-mohiyati, uslubiy chiroyi va ta'sirchanlik darajasini oshirishi kerak. Shu bois tahrir san'atida tilning boy imkoniyatlaridan to'g'ri foydalanish, muallif uslubini saqlab qolish, matnning o'quvchiga tushunarli bo'lishi va ta'sirchanligini kuchaytirish muhim o'rin tutadi.

Matn tahriri orqali asarning ilmiy, adabiy qiymati oshadi. Tahrir qilingan matn o'quvchiga oson va ravon yetkaziladi, ortiqcha va noaniq ifodalardan tozalanadi, ma'lumot-axborotning ishonchligi ta'minlanadi, ijodiy maqsad to'liq amalga oshiriladi.

Umuman, matn tahriri va tahrir san'ati zamonaviy jurnalistika, adabiyot va ilmiy tadqiqotlarda muhim o'rin egallaydi. U nafaqat xatolarni tuzatish, balki matnni yanada ta'sirchan, ravon va mazmunli qilishning ijodiy jarayonidir. Shu bois muharrir-tahrirchi matnga mas'uliyat bilan yondashishi, til meyorlarini puxta bilishi va ijodiy mahorati bilan ajralib turishi lozim.

Shu o'rinda zamonaviy dunyoda ommalashib borayotgan texnologik tahrir xususida ham to'xtalib o'tish joiz. Aslida "texnologik tahrir" atamasi keyingi yillarda muomalaga kirib keldi. Xususan, o'zbek olimlari Q. Sattorov va Sh.Toshmatovlar o'z tadqiqotlarida texnologiyalar tahrir jarayonini tezlashtirish bilan birga, matn sifatini nazorat qilish imkoniyatlarini ham kuchaytirishini [9], O'zbekiston sharoitida tahrir jarayonini raqamlashtirish jurnalistika va nashriyot sohasida samaradorlikni oshirishini [11] qayd etadilar.

Umuman, texnologik tahrir usullari (xususan, avtomatlashtirish va faktga asoslangan tahrir) matn tahriri jarayonini samarali va sifatli qilishga ko'maklashsa-da, bunda etik meyorlarni saqlash zarurligini esdan chiqarmaslik zarur. O'zbekistonda tahrir jarayonini tashkil etishda tizimli huquqiy zamin, aniq talab va markazlashgan xizmatlar asosiy rol ni o'ynaydi. Ilmiy jurnallar va tashkilotlar bu jarayonni ochiqlik, sifat va samaradorlik prinsiplari asosida rivojlantirishi lozim.

Bir so'z bilan aytganda, tahrir san'ati – bu oddiy texnik ish emas, balki ijodiy va ma'naviy jarayon, individual salohiyat va intellektga tayanadigan faoliyatdir. Unda grammatika, uslub, mantiqiy izchillik, axborotning ishonchliligi va etik meyorlar bir butun holda ta'minlanishi zarur. Demak, haqiqiy muharrir-tahrirchi nafaqat matnni to'g'rilaydi, balki uning ta'sirchanligini, ma'naviy qimmatini va ilmiy-ijodiy ahamiyatini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – Москва: Искусство, 1979.
2. Виноградов В.В. О языке художественной литературы. – Москва: Наука, 1972.
3. Van Dijk T.A. Discourse and Context. – Cambridge: CUP, 1985.
4. Геллер Л.Т. Редактор и текст. – Москва: Просвещение, 1990.
5. Day R.A. How to Write and Publish a Scientific Paper. – Phoenix: Oryx Press, 1998.
6. Қосимов Н. Адабиётшунослик назарияси ва таҳрир асослари. – Тошкент: Фан, 2001.
7. Капелюшников А.Е. Редакторская подготовка текста. – Москва: Книга, 1987.
8. Mathesius V. A Functional Analysis of Present Day English. – Prague: Charles University Press, 1939.
9. Сатторов Қ. Журналистикада таҳрир жараёни ва замонавий технологиялар. – Тошкент: ЎЗМУ, 2020.
10. Солижонова С. Матн таҳрири ва услубий таҳлил. – Тошкент: ЎЗМУ нашриёти, 2015.
11. Тошматов, Ш. Нашриёт ишларини рақамлаштириш масалалари. – Тошкент: "Шарқ", 2018.
12. Chomsky N. Lectures on Government and Binding. – Dordrecht: Foris, 1981.
13. Юсупов Ш. Таҳрир этикаси ва муаллиф ҳуқуқлари. – Тошкент: Университет, 2019.
14. "O'zbek adabiyotining haqiqiy jonkuyari edi". https://uza.uz/uz/posts/ozbek-adabiyotining-haqiqiy-zhonkuyari-edi_255449?utm_source=chatgpt.com
15. "Ҳамза шеърятда матн таҳрири масаласи". "Шарқ юлдузи" журналі. 2010 йил, 4-сон. 151-б.
16. "Муқимий "Саёҳатнома"си матни тарихидан". "Шарқ юлдузи" журналі. 2015 йил, 4-сон. 113-б.